

- Zij die om redenen van persoonlijke heilonzekerheid niet aan het avondmaal deelnemen, worden pastoraal begeleid. Zij worden gewezen op plaats en betekenis van het avondmaal als onderdeel van het leven van de gemeente.
- De gemeente toetst haar opvattingen en praktijken aan de Heilige Schrift.

PAULUS MARIE HENSELS: *SACRAMENTUM EN ZIJN SYNONIEMEN IN DE MYSTAGOGISCHE KATECHESEN VAN AMBROSIIUS* (UTRECHT: ELINKWIJK, 1995) 312 P., ILL., ISBN 90-73446-52-X.

Promotie op 20 oktober 1995, Universiteit Utrecht.

In deze dissertatie staat het woord *sacramentum* in Ambrosius' *De sacramentis* en *De mysteriis* centraal.

Aangezien de oudchristelijke term *sacramentum* in filologisch opzicht problematisch is, leek het ons zinvol om aan deze kwestie een inleidend hoofdstuk te wijden. Hierin nu komen wij tot de conclusie dat het christianisme *sacramentum* als een doelbewuste vertaling door Noordafrikaanse bijbelvertalers van het nieuwtestamentische *mysterion* in de synoptische evangeliën is op te vatten. Aan het woord *sacramentum* ter weergave van *mysterion* kleefden in vergelijking met andere vertaalmogelijkheden nog de minste bezwaren. Een uiteenzetting over de etymologie van het woord *sacramentum* bleek hierbij in menig opzicht verhelderend te werken. Aan het eind van het hoofdstuk wordt een schets gegeven van de belangrijkste betekenissen van *sacramentum* in de oudchristelijke Latijnse literatuur tot en met Augustinus.

In het tweede inleidende hoofdstuk is een schets gegeven van de mysteriegodsdiensten in het westelijk deel van het Romeinse Rijk. De inwijding in het christendom ten tijde van Ambrosius ademde een zelfde religieuze sfeer als die der pagane inwijdingscultussen. Tegen deze achtergrond bezien krijgen de meervoudsvormen *sacramenta* en *mysteria* in de betekenis 'inwijding(sritus)' in de twee bestudeerde werken van Ambrosius een rijkere, genuanceerdere gevoelswaarde. Ook de woordkeus of juist het ontbreken van bepaalde woorden en formuleringen in een aantal passages van met name *De mysteriis* kan door de *arcani disciplina*, die zonder de mysteriegodsdiensten ondenkbaar zou zijn, worden verklaard. In *De mysteriis*, dat voor publicatie bestemd was, komen bijvoorbeeld de woorden *panis* en *vinum* ter aanduiding van de eucharistische gaven niet voor, omdat voor de niet-ingewijden geheim werd gehouden dat deze gaven zich op het altaar bevonden. In *De sacramentis*, dat mondeling onderricht alleen bestemd voor de besloten kring der pas ingewijden bevatte, worden brood en wijn in de uitleg juist wel genoemd. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de omvang en de verspreiding van de belangrijkste mysteriegodsdiensten in het Romeinse Rijk. De vraag of deze godsdiensten ten tijde van Ambrosius voldoende aanhang hadden om te kunnen zeggen dat zij in religieus opzicht de tijdgeest weerspiegelden, wordt in bevestigende zin beantwoord.

Het derde hoofdstuk bestaat uit een betekenisanalyse van het woord *sacramentum* en zijn belangrijkste synoniem *mysterium* in de beide genoemde werken. De bevindingen van dit onderzoek zijn verwerkt in de schema's aan het eind van dit hoofdstuk. De overkoepelende betekenis van de meervoudsvormen *sacramenta* en *mysteria*, waaruit de andere betekenissen zijn af te leiden, is 'inwijding(sritus)'. De eigenlijke inwijdingsmomenten zijn het ontvangen van het doopsel en het voor de eerste maal deelnemen aan de eucharistie; hierdoor worden de betekenissen 'doopsel' en 'eucharistie' begrijpelijk. Ingewijd worden wil zeggen deelgenoot worden van de geheimen bij uitstek; *sacramenta* en *mysteria* betekenen daarom naast 'inwijding' ook 'geheimen'. Vervolgens kunnen zij ook in ruimere zin voor geheimen en ook in het enkelvoud voor geheim worden gebruikt. Een geheim uit het Oude Testament dat verwijst naar een geheim in de periode van het Nieuwe Testament krijgt vanzelf de betekenis 'vooraafbeelding'. De andere betekenissen die in de schema's worden genoemd, zijn nadere specificaties van deze hoofdbetekenen.

In hoofdstuk IV worden vooral *caelum/caelestis*, *fides* en *altare* besproken, die in woordverbinding met *sacramentum* voorkomen. Ook het woord *apertio* dat enkele malen in de

genitivus bij *mysterium* staat, krijgt aparte aandacht in dit hoofdstuk. Een nadere precisering van het woordgebruik van *caelum* en *caelestis* in *De sacramentis* en *De mysteriis* geeft aan de woordverbinding *sacramentum caeleste* (in de singularis en pluralis) meer reliëf dan de onbevangen lezer misschien zou verwachten. Dat *fides* in de woordverbinding *fidei sacramentum* als benaming voor het doopsel voorkomt, vindt zijn oorzaak onder meer in het feit dat de dopeling tijdens het onderdompelingsritueel een verkorte geloofsbelijdenis aflegde. Het altaar is niet alleen de plaats waarop het lichaam en bloed aanwezig waren, maar blijkt soms bijna met Christus zelf geïdentificeerd te zijn. *Apertio* is de benaming van een ritueel dat het begin van de christelijke inwijding inluidde. In een geheel andere context bestond dit woord ook als technische term in de Isisgodsdiens en de Bacchuscultus. Nadat in hoofdstuk III de betekenissen van *sacramentum* en in het kielzog daarvan die van *mysterium* zijn geanalyseerd en geïnventariseerd, worden nu in hoofdstuk V de Latijnse synoniemen van de gevonden betekenissen in *De sacramentis* en *De mysteriis* opgespoord om vervolgens van geval tot geval, voor zover dat mogelijk en relevant is, na te gaan waarom voor een bepaald synoniem werd gekozen.

Het proefschrift heeft op meerdere plaatsen raakvlakken met liturgie. Het gaat voornamelijk om de volgende passages (in volgorde van voorkomen):

- Bij het afzweren van de satan vermeldt Ambrosius de richting waarin de doopkandidaat staat: het oosten, want wie aan de duivel verzaakt, keert zich naar Christus (*De myst.* 2, 7).
- De problematiek volwassenendoop/kinderdoop komt zijdelings ter sprake.
- *Sacramenta mirabilia* betekent 'wonderbaarlijke/bewonderenswaardige gedaanten'. Het adjectief *mirabilis* wijst op een concrete betekenis van het woord *sacramentum*; *venerabilis* gevoegd bij *sacramentum* in eucharistische context benadrukt het onzichtbare aspect of de werking van het sacrament.
- In de context van de voetwassing komt de woordverbinding *hereditaria peccata* voor. Hiermee blijkt niet de erfzonde, maar de geneigdheid tot zondigen bedoeld te zijn.
- Ten aanzien van het doopwater geldt dat bij Ambrosius water en Geest duidelijk gescheiden blijven. Dat dit niet iets vanzelfsprekends is, blijkt bijvoorbeeld bij Tertullianus voor wie het doopwater door een niet te onderscheiden vermenging van water en Geest een min of meer magische werking krijgt.
- De Grieken blijken slechts eenmaal per jaar de eucharistie te ontvangen, Ambrosius bepleit het dagelijks ter communie gaan (*De sacr.* V, 4, 25).
- In *De sacr.* V, 1, 20 worden *angeli*, *dominationes* en *caeli* genoemd, in *De myst.* 7, 36 komen de *potestates* en de *caelorum virtutes* voor, zodat we in deze beide paragrafen de opsomming van de machten der engelen zien, zoals we die in sommige priefaties aantreffen, met uitzondering van de niet Latijns klinkende *Seraphim*.

GERRIT MARINUS LANDMAN: *IN DE RUIMTE VAN DE NAAM. LITURGISCHE GRONDWOORDEN IN HET ONDERRICHT VAN MOZES EN HUN INVLOED OP HET NIEUWE TESTAMENT EN DE CHRISTELIJKE EREDIENST*, ZOETERMEER: BOEKENCENTRUM, 1995, XXI, 280 p.
Promotie op 10 maart 1995, Universiteit van Amsterdam.

De christelijke eredienst kan niet goed beschreven worden zonder zich rekenschap te geven van haar oorsprong. De auteur kiest ervoor 'van binnen uit' te werken en begint dus niet bij het algemene maar bij het bijzondere: de eredienst in Israël. Gezien de eigen ontwikkeling van jodendom en christendom, óók wat de bijbeluitleg betreft, is het bij voorbaat opzetten van een rabbijnse leesbril hierbij evenmin de aangewezen weg als het voorbijzien aan de joodse wortels van de christelijke eredienst. Veeleer gaat het om een zorgvuldige bestudering van de bijbeltekst zelf.

Dat is de opzet van deze studie: aansluitend bij de grote thema's van de *Torah* het litur-